

СИДОРЕНКО Д. В.,

аспірант кафедри кримінально-правових
дисциплін

(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.38>

ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті проаналізовано точки зору вчених щодо визначення сутності та поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. Підтримується позиція науковців, згідно з якою під спеціальними знаннями слід розуміти знання, що відображають сучасний рівень розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла, отримані в результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду, не є загальнодоступними і загальновідомими та застосовуються з метою встановлення істини у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому законом. При визначенні спеціальних знань слід враховувати не лише їх сутність, але й службову роль у системі кримінального судочинства, тісний зв'язок із теорією та практикою доказування, а саме з правилами збирання, перевірки та оцінки доказів. Досліджується питання щодо можливості використання слідчим власних спеціальних знань. З цього приводу підтримується думка, згідно з якою у разі регламентації в КПК України обов'язкової участі осіб, які володіють спеціальними знаннями, слідчий повинен залучити до участі у кримінальному провадженні відповідну особу. Ніхто не може замінити обізнану особу, якщо закон передбачає обов'язкову її участь у проведенні тієї чи іншої процесуальної дії.

Сформульовано висновок, згідно з яким під спеціальними знаннями у кримінальному провадженні слід розуміти знання в різних галузях, що отримані в результаті спеціальної підготовки чи досвіду та використовуються з метою отримання доказової інформації. Спеціальними знаннями у кримінальному судочинстві є виключно знання неправового характеру. Правові ж знання є професійними знаннями для дізнавача, слідчого, прокурора, судді. Процесуальними формами використання спеціальних знань у кримінальному провадженні є: 1. Залучення спеціаліста. 2. Залучення експерта. 3. Участь судово-медичного експерта або лікаря у проведенні освідування особи. 4. Витребування і отримання висновків ревізій та актів перевірок.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальні знання, обізнані особи, спеціальна підготовка, професійний досвід, уміння, навички.

Sydorenko D. V. Concept of special knowledge in criminal proceedings

The author of the article has analyzed the scholars' points of view regarding the definition of the essence and concept of special knowledge in criminal proceedings. We support the position of scholars, when special knowledge should be understood as knowledge that reflects the current development level of a certain field of science, technology, art and craft obtained as a result of special training or professional experience, which is not publicly available and generally known, and which is used in order to establish the truth in criminal proceedings in the manner prescribed by law. When defining special knowledge, we should take into account both its essence

and its official role within the criminal judicial system, a close relationship with the theory and practice of proving, namely with the rules of collecting, verifying and evaluating evidence. The issue on the possibility of using own investigator's special knowledge is being studied. In this regard, we support the opinion, when an investigator should involve the relevant person into criminal proceedings in case, if Criminal Procedural Code of Ukraine regulates mandatory participation of persons with special knowledge. No one can replace an informed person, if the law provides for his / her mandatory participation in a particular procedural action.

We have made a conclusion, according to which special knowledge in criminal proceedings should be understood as knowledge in various fields obtained as a result of special training or experience and used for the purpose of receiving evidentiary information. Special knowledge in criminal judicial system is exclusively knowledge of non-legal nature. Legal knowledge is professional knowledge for an inquiry officer, investigator, prosecutor, judge. Procedural forms of using special knowledge in criminal proceedings are: 1. Involvement of a specialist. 2. Involvement of an expert. 3. Participation of a forensic expert or a physician in the examination of a person. 4. Requesting and obtaining conclusions of audits and inspection reports.

Key words: *criminal proceedings, special knowledge, knowledgeable persons, special training, professional experience, skills, abilities.*

Вступ. Використання спеціальних знань у кримінальному процесі відіграє важливу роль у виконанні завдань кримінального провадження. За допомогою таких знань органи досудового розслідування та судді у ході кримінального судочинства мають змогу вирішити різного роду питання, що виходять за межі їх професійних знань. Суттєву допомогу дізнавачу, слідчому, прокурору та судді у встановленні обставин кримінального провадження надають особи, які володіють спеціальними знаннями. У такому контексті заслуговує на увагу питання щодо сутності спеціальних знань у кримінальному провадженні.

Визначенню сутності спеціальних знань у кримінальному судочинстві присвячено чимало праць вчених як криміналістів, так і процесуалістів (Ю.П. Аленін, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, О.О. Ейсман, В.С. Зеленецький, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.Г. Лукашевич, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, В.Ю. Шепітько, М.Г. Щербаковський та ін.). Не дивлячись на це, питання дослідження сутності спеціальних знань є актуальними і на сьогодні. Слід також зазначити, що у кримінальному процесуальному законодавстві України відсутнє визначення поняття спеціальних знань.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз точок зору науковців щодо визначення сутності та поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні, а також формулювання власної позиції щодо цього питання.

Результати дослідження. З метою з'ясування сутності спеціальних знань необхідно визначити знання з точки зору гносеології. Вони характеризуються нею як продукт суспільної, матеріальної та духовної діяльності людини. Знання – поняття багатоаспектне. Одні і ті ж автори інколи дають йому різне визначення, вказуючи на ті чи інші окремі його суттєві ознаки [1, с. 38].

Всю сукупність знань можна розділити на життєві та наукові. Наукові знання отримуються в результаті навчання та в ході наукової і практичної діяльності. Теоретичні знання розкривають внутрішню сутність явищ, їх природу та притаманні їм закономірності. У свою чергу, практичні знання отримуються в процесі практичної діяльності. Зміст їх складають знання про засоби трудової діяльності, способи їх застосування, раціональну поведінку в різних ситуаціях. Однак не слід отожденовати теоретичні знання із спеціальними, а практичні – із загальноновідомими. Дійсно, деякі практичні знання побутового характеру є загальноновідомими, але в цілому вони настільки об'ємні та різні за ступенем складності, що їх

можна віднести до спеціальних. З іншої сторони деякі теоретичні знання, отримані в школі, є загальновідомими. Необхідно відзначити, що межа між практичними та теоретичними знаннями в історичному аспекті є відносною. Це обумовлюється постійним упровадженням досягнень практики в повсякденну діяльність людини [2, с. 5-6].

У працях науковців використовуються два подібних терміни: «спеціальні знання» і «спеціальні пізнання». На думку В.М. Махова, у кримінальному судочинстві слід використовувати перший термін, що характеризує кінцевий результат різноаспектних видів діяльності людини. Пізнання ж характеризують процес творчої діяльності людини з приводу формування даних знань. При визначенні спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві, важливо враховувати їх основну ознаку: це питання, вирішення яких необхідне для того чи іншого виду професійної діяльності. У широкому розумінні різновидом спеціальних знань будуть і професійні знання слідчого. Але, як вважає вчений, у кримінальному судочинстві в дане поняття слід вкладати дещо звужений зміст. Це знання, що виходять за межі професійних знань слідчого [3, с. 19].

У науковій літературі автори намагаються конкретизувати поняття спеціальних знань, визначити їх з наукової точки зору. Разом з цим необхідно зазначити, що серед авторів не склалося єдиної позиції щодо сутності, об'єму спеціальних знань у кримінальному процесі, а також віднесення до них правових знань. Так одна група авторів тлумачить такі знання об'ємно без визначення цільової ознаки їх використання. Інші ж вчені підходять до їх розуміння більш конкретизовано, намагаючись як можна більш наблизити визначення спеціальних знань до ознак їх використання саме у кримінальному судочинстві. Наприклад, на думку В.І. Шиканова, під спеціальними пізнаннями слід розуміти будь-яку можливу сукупність знань (практичного досвіду, навичок) без врахування загальновідомих, тобто таких, що входять до загальноосвітньої підготовки громадян, та пізнань у галузі права, зокрема, не враховуючи підготовку і практичні навички, що пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин справи та вирішенням питань процесуального характеру [4, с. 23].

Спеціальні пізнання – це знання не загальновідомі, а ті, якими володіє обмежене коло спеціалістів, але якими не володіє адресат доказування. Пізнання в сфері законодавства та науки права, інакше кажучи – юридичні знання, не відносяться до спеціальних знань в тому сенсі, в якому вони розуміються в законі [5, с. 69-91].

М.В. Салтєвський пропонував власну модель співвідношення спеціальних та професійних знань у вигляді двох полей, що включають кінцеві переліки знань: у взаємовідносинах «слідчий-спеціаліст» знання, які є спільними для обох полей, він називає професійними (однаковими за змістом) для слідчого та спеціаліста, а спеціальними – ті знання, які залишаються після виділення професійних [6, с. 19-20].

Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов, Є.Р. Росинська під спеціальними пізнаннями розуміють знання, отримані в процесі практичної діяльності завдяки спеціальній підготовці або професійному досвіду та які засновані на системі теоретичних знань в певній сфері (напр. знання технології швейного виробництва і т.п.) [7, с. 398].

В.Д. Арсеньєв і В.Г. Заблоцький стверджували, що спеціальні знання в кримінальному судочинстві – це система знань, отриманих в результаті наукової та практичної діяльності в певних її галузях (медицина, бухгалтерія, автотехніка та інш.), що зафіксовані в науковій літературі, методичних посібниках, настановах, інструкціях і т.д., а спеціальні пізнання – це знання, отримані певними особами в результаті теоретичного та практичного навчання певному виду діяльності, при якому вони отримали ці знання, а також необхідні навички для їх реалізації. Разом з цим В.Д. Арсеньєв поняттям спеціальних знань охоплює і юридичні знання, оскільки складовою частиною перших є криміналістичні знання, тобто знання з галузі спеціальної юридичної науки, та інші спеціальні правові знання (наприклад, знання правил бухгалтерського обліку при проведенні судово-бухгалтерської експертизи і т.п.) [8, с. 4].

В.В. Семенов зазначає, що спеціальні знання – неодноразово апробовані наукові знання, практичні уміння та навички, які сформувалися під час отримання загальної та про-

фесійної освіти, досвіду роботи за спеціальністю і які можна використати відповідно до процедурних правил кримінально-процесуального закону для вирішення його завдань [9, с. 20].

Спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють обізнані особи (експерти і спеціалісти) у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і відповідно до норм законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального провадження [10, с. 212-213].

На думку П.П. Іщенко, при визначенні спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві, не слід вказувати на вимоги, пов'язані з освітою, так як відомо, що є багато спеціальностей, носії яких офіційно не отримали спеціальної освіти (землекопи, вантажники, та ін.). Як справедливо стверджує автор, деякі автори не зовсім точно визначають спеціальні знання ще й тому, що якщо всі юридичні знання розуміти як неспеціальні, хоча й отримані в межах спеціальної освіти, то незрозуміло, які вони? Виходить, що у кримінальному судочинстві не можна використовувати спеціальні знання співробітників експертно-криміналістичних підрозділів, які мають юридичну освіту, оскільки вони спеціальними знаннями не володіють.

Науковцем висловлювалася точка зору щодо доцільності вживання у науковій сфері терміну «криміналістичні знання та навички». У широкому розумінні вони придатні для виявлення, закріплення, вилучення та дослідження доказів. Особи, які їх використовують, спеціально підготовлені до роботи з ними, з чим інші спеціалісти не знайомі. Автор відзначав, що спеціальні знання складаються із знань, умінь та навичок, котрі використовуються у всіх сферах людської діяльності. Криміналістичні знання складають лише їх частину. Основна їх відмінність від інших знань полягає в тому, що їх носії спеціалізуються на виявленні, закріпленні та вилученні доказів, тобто це спеціалісти, діяльність яких пов'язана з розслідуванням злочинів. Представники інших галузей знань, як правило, некомпетентні у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, але вони можуть звернути увагу слідчого на ті обставини, вивчення яких буде сприяти виявленню, закріпленню та вилученню доказів. Так, як спеціаліста можна залучити особу, яка і не володіє криміналістичними знаннями, наприклад інженера з техніки безпеки при розслідуванні нещасних випадків та ін. [11, с. 6-7].

Р.С. Белкін під спеціальними пізнаннями розуміє професійні знання та уміння в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що необхідні для вирішення питань, які виникли при розслідуванні і розгляді в суді конкретних справ [12, с. 215].

На думку В.М. Махова, спеціальні знання – це знання, що притаманні різним видам професійної діяльності за виключенням знань, що є професійними для слідчого і суду, та які використовуються при розслідуванні злочинів, а також при розгляді кримінальних справ в суді з метою сприяння у встановленні істини по справі у випадках та в порядку, визначеними кримінально-процесуальним законодавством. Автор даного твердження із сукупності спеціальних знань виключає професійні знання слідчого та судді, але не правові знання. Така позиція пояснюється тим, що професійними знаннями слідчого (судді) є не всі правові знання, а знання, перш за все, кримінального права, кримінального процесу та криміналістики [1, с. 46].

Вважається, що слід підтримати позицію І.М. Сорокотягіна, згідно з якою під спеціальними пізнаннями слід розуміти знання, що відображають сучасний рівень розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла, отримані в результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду, не є загальнодоступними і загальновідомими та застосовуються з метою встановлення істини у справі в порядку, визначеному законом [13, с. 14-15].

Окрім вищевказаних ознак спеціальних знань М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко акцентують увагу на виключенні з них знань у галузі матеріального і процесуального права та цільовою ознакою останніх визначають збір не лише доказової, а й орієнтуючої інформації про злочини [14, с. 224].

На думку Б.В. Романюка, до спеціальних знань слід відносити будь-які знання, у тому числі й окремі правові, але лише у вузькій (спеціальній) галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла. Правові знання для слідчого, які він здобув як юрист, є фаховими, а група окремих

правових знань про проведення слідчих дій, доказування, застосування криміналістичної техніки тощо є спеціальними. Під спеціальними знаннями слід розуміти сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і які відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства використовуються для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [15, с. 7-8].

В.Г. Грузкова стверджує, що спеціальні знання прийнято пов'язувати зі спеціальністю особи, з наявністю у неї фундаментальних знань своєї спеціальності, що отримуються завдяки цілеспрямованій теоретичній і практичній підготовці (спеціалізації) з метою кваліфікованого здійснення професійної діяльності у відповідній галузі судової експертизи. Спеціальні знання поєднують: наукові знання, що дозволяють розкрити («пізнати») природу явищ, що досліджуються, їх сутність; життєвий досвід – найбільш раціональні, ефективні алгоритми практичної діяльності; знання із галузі техніки, що акумулюють сучасну науково-технічну інформацію і досвід її практичної реалізації. У системі «спеціальні знання» вони перебувають в діалектичній єдності [16, с. 37].

С.П. Лапта і Р.Л. Степанюк вважають, що з числа спеціальних знань слід виключити лише знання в галузі права, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин кримінального правопорушення та вирішенням питань кримінального процесуального характеру [17, с. 197].

Вважається, що слід підтримати позицію О.О. Бондаренка, згідно з якою при визначенні спеціальних знань слід враховувати не лише їх сутність, але й службову роль у системі кримінального судочинства, тісний зв'язок із теорією та практикою доказування, а саме з правилами збирання, перевірки та оцінки доказів. На думку автора, обсяг правових знань, які повинні визнаватися спеціальними для слідчого, прокурора і суду, визначається обсягом знань, які не є професійними для зазначених суб'єктів [18, с. 15-16].

Спеціальні знання обізнаних осіб використовуються в першу чергу в цілях доказування, тобто збирання (формування) доказів, їх дослідження, оцінки та перевірки. Однак цим не обмежується участь обізнаних осіб у кримінальному судочинстві. Результати їх роботи, яка здійснюється в процесуальній та непроцесуальній формі використовуються учасниками, відповідальними за досудове розслідування та судовий розгляд, для прийняття відповідних процесуальних або організаційних (тактичних) рішень. Висновок експерта використовується у кримінально-правовому; кримінальному процесуальному; криміналістичному та кримінологічному напрямках [19, с. 62].

На наш погляд, під спеціальними знаннями слід розуміти знання в різних галузях, що отримані в результаті спеціальної підготовки чи досвіду та використовуються з метою отримання доказової інформації.

Спеціальними знаннями у кримінальному судочинстві є виключно знання неправового характеру. Правові ж знання є професійними знаннями для дізнавача, слідчого, прокурора, судді [20, с. 105].

Слід зазначити, що у науковій літературі також висловлювалися різні точки зору щодо можливості використання слідчим власних спеціальних знань. Не вдаючись до детального аналізу позицій науковців відносно даного питання, зазначимо, що В.М. Махов, на перший погляд, не заперечуючи проти такої можливості, відзначає, що, дійсно, існують випадки, коли слідчий володіє деяким об'ємом спеціальних знань, наприклад, в галузі бухгалтерського обліку, правил з техніки безпеки, біології тощо. Останні слідчий вправі самотійно використовувати при проведенні слідчих дій, але можливість даної особи по використанню спеціальних знань дещо обмежена. Справа не в тому, що об'єм спеціальних знань, якими володіє слідчий, як правило, незначний, а в суворості вимог закону щодо результатів самотійного використання вказаним суб'єктом власних спеціальних знань. Так висновки, що зроблені на підставі проведених ним досліджень, доказового значення мати не будуть навіть в тих випадках, коли призначення експертизи не є обов'язковим. Приблизно таке ж саме становище із самотійним використанням слідчим власних спе-

ціальних знань при проведенні слідчих дій. Разом з передбаченими нормами КПК випадками обов'язкового залучення спеціаліста до участі у справі норми закону, що надають слідчому право в разі необхідності викликати для участі у проведенні слідчих дій спеціаліста, слід тлумачити таким чином, що з метою повного та об'єктивного розслідування спеціаліст повинен залучатися кожний раз, коли в ході проведення слідчої дії виникає потреба в використанні спеціальних знань. Слідчий не вправі виконувати функції ревізора або перекладача, якщо виникла необхідність використання спеціальних знань вказаних осіб. Зазначені обмеження на самостійне використання слідчим власних спеціальних знань, котрі орієнтують його на залучення до справи обізнаних осіб, є однією із гарантій, яка забезпечує повноту та об'єктивність розслідування. До того ж самостійне використання слідчим спеціальних знань в ряді випадків є нераціональним, оскільки при цьому ігноруються наявні переваги розподілення праці, слідчий відвертає свою увагу від важливих операцій, при проведенні яких його ніхто не може замінити [21, с. 48-49].

Разом з цим В.М. Махов підтримує думку щодо можливості використання слідчим власних спеціальних знань, але дещо в іншому аспекті. Так він відзначає, що слідчий може володіти обставинами із деяких галузей спеціальних знань (медицини, психіатрії, бухгалтерському обліку тощо), які можуть бути корисними для висунення версій, виявлення та оцінки доказів. Вказані обставини, на думку вченого, отримані із позапроцесуальних джерел і можуть бути лише підставою для прийняття слідчим рішення щодо використання знань обізнаних осіб в одній із встановлених законом форм, оскільки КПК не передбачає можливості самостійного використання вказаною особою власних спеціальних знань [1, с. 74-75].

Застосування спеціальних знань можливе при розслідуванні будь-якого злочину, якщо це є доцільним для встановлення чи пояснення його обставин. Спеціальні знання можуть застосовуватися таку кількість разів, яка буде необхідною для формування достатньої доказової бази. Водночас, слідчі не можуть самостійно і безпосередньо застосовувати такі знання для збирання і дослідження доказів, хоча деякі спеціальні знання вони отримують в процесі навчання в юридичних навчальних закладах (з судової медицини, судової психіатрії, судової психології, інформатики тощо). Проте коло спеціальних знань, з якими ознайомлюють майбутніх юристів, обмежене, недостатнє для безпосереднього використання особами, які ведуть досудове розслідування, і не забезпечує об'єктивність і достовірність вирішення відповідних питань. Крім того, особи, які ведуть досудове розслідування, є представниками сторони обвинувачення, а тому не можуть вважатися незаінтересованими у кримінальному провадженні [22, с. 349].

Вважаємо за доцільне підтримати точку зору О.О. Бондаренка, згідно з якою у разі регламентації в КПК України обов'язкової участі обізнаних осіб слідчий повинен залучити до участі у кримінальному провадженні відповідну особу. Ніхто не може замінити обізнану особу, якщо закон передбачає обов'язкову її участь у проведенні тієї чи іншої процесуальної дії [18, с. 19, 20].

Проаналізувавши норми чинного КПК України, можна виокремити наступні процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві: 1. Залучення спеціаліста. 2. Залучення експерта. 3. Участь судово-медичного експерта або лікаря у проведенні освідування особи. 4. Витребування і отримання висновків ревізій та актів перевірок [23, с. 401].

Висновки. Під спеціальними знаннями у кримінальному провадженні слід розуміти знання в різних галузях, що отримані в результаті спеціальної підготовки чи досвіду та використовуються з метою отримання доказової інформації.

Спеціальними знаннями у кримінальному судочинстві є виключно знання неправового характеру. Правові ж знання є професійними знаннями для дізнавача, слідчого, прокурора, судді.

Процесуальними формами використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є: 1. Залучення спеціаліста. 2. Залучення експерта. 3. Участь судово-медичного експерта або лікаря у проведенні освідування особи. 4. Витребування і отримання висновків ревізій та актів перевірок.

Список використаних джерел:

1. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : Монография. М. : Издательство РУДН, 2000. 296 с.
2. Щербаковский М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : Университет внутренних дел, 1999. 76 с.
3. Махов В. Н. Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. М., 1993. 54 с.
4. Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса : На материале процессуальных и криминалистических исследований уголовных дел обо убийстве. Иркутск : Восточно-Сибирское книжное издательство, 1978. 190 с.
5. Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). М. : Юридическая литература, 1967. 149 с.
6. Салтевский З. М. Проблема соотношения специальных и профессиональных знаний, используемых при производстве следственных действий. *Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования*. М. : Юридическая литература, 1973. С. 17-22.
7. Аверьянов Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика : Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. 971 с.
8. Арсеньев В. Д., Заблоцкий В. Г. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела. Красноярск : Издательство Красноярского университета, 1986. 152 с.
9. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2006. 212 с.
10. Бишевец О. В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 209-215.
11. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты). М. : Юридическая литература, 1990. 158 с.
12. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. М. : Мегатрон XXI, 2000. 2-е издание дополненное. 334 с.
13. Сорокотягин И. Н. Криминалистические проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Екатеринбург. 1992. 29 с.
14. Щербаковський М. Г., Кравченко О. А. Напрямки удосконалення процесуального положення і функцій спеціаліста та експерта в проєкті кримінально-процесуального кодексу України. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. № 3. С. 223-230.
15. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2002. 20 с.
16. Грузкова В. Г. Об объеме специальных знаний судебного эксперта. *Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы* : Сб. научн.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьковского НИИ судебных экспертиз им. Засл. проф. Н.С. Бокариуса) / Министерство юстиции Украины; Харьковский НИИ судебных экспертиз; Ред. колл. : М. Л. Цымбал, Е. Б. Эфремян, А. Ф. Дьяченко и др. Х. : Право, 1998. С. 37-38.
17. Степанюк Р.Л., Лапта С.П. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. № 1082. 2013. С. 196-199.
18. Бондаренко О.О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Х., 2004. 260 с.

19. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
20. Сидоренко Д. В. Сутність спеціальних знань як ознаки судової експертизи у кримінальному процесі. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 104-105.
21. Махов В. Н. Использование специальных познаний сведущих лиц при расследовании преступлений. *Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве*. Сборник научных трудов. М., 1980. С. 47-63.
22. Тіщенко В. В. Щодо використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції* (27 листопада 2013 року, м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2013. С. 349-353.
23. Сидоренко Д. В. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів в умовах воєнного стану* : тези доп. Всеук. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 401-403.

